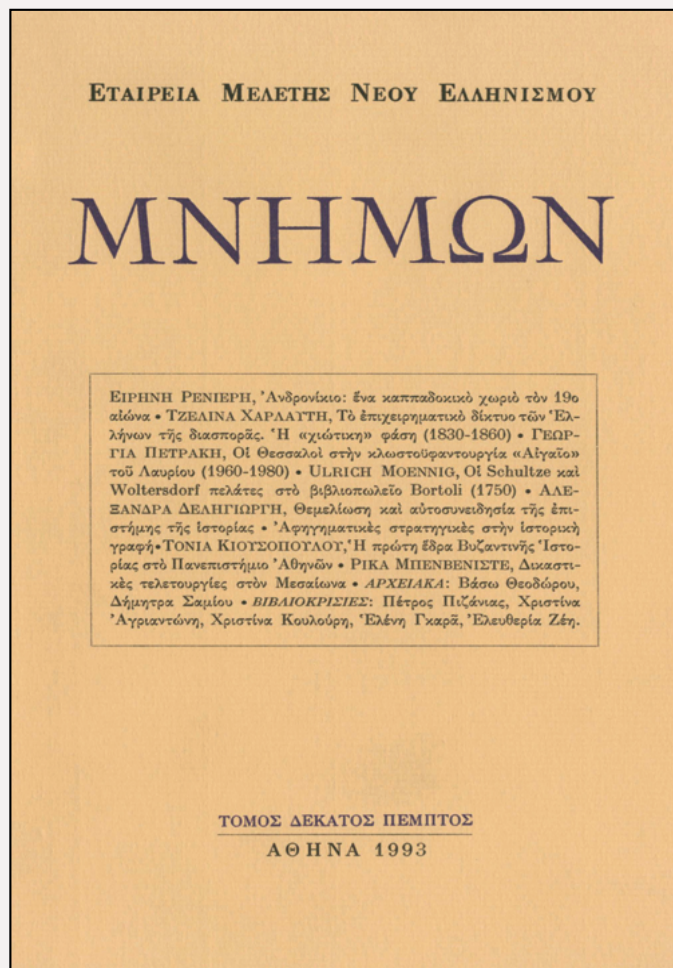

Μνήμων

Τομ. 15, 1993

Π. Ε. Πετράκης (μέ τη συνεργασία του Χ. Πανώριου), Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 234 σ.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

<http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.485>

Copyright © 1993

To cite this article:

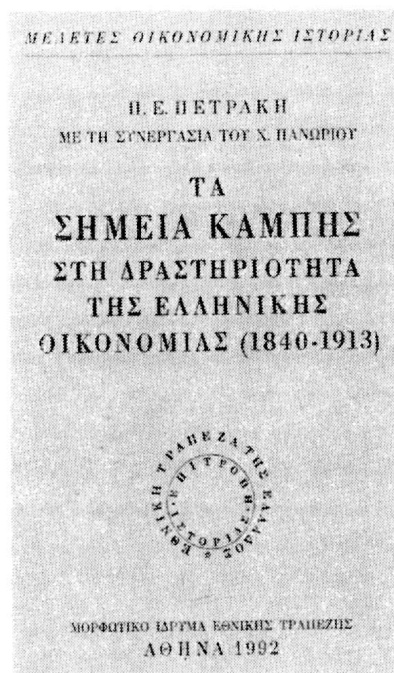
ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Χ. (1993). Π. Ε. Πετράκης (μέ τη συνεργασία του Χ. Πανώριου), Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 234 σ.. *Μνήμων*, 15, 325-329.
doi:<http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.485>

Π. Ε. Πετράκης (με τη συνεργασία του **Χ. Πανώριου**), *Τὰ σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 234 σ.

Ἐλπιδοφόρο μήνυμα δίνει τὸ ἔργο τοῦ Π. Πετράκη σχετικά μετὶς δυνατότητες ἐπεξεργασίας ποὺ προσφέρουν τὰ φτωχὰ ποσοτικά δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Στὸ σύντομο, περιεκτικὸ καὶ μεθοδικὸ αὐτὸ βιβλίον, οἱ διαθέσιμες ἀξιόπιστες ποσοτικὲς σειρὲς ἔχουν ἀποδώσει μετὰ τὴν ἐπεξεργασία ἓνα χρήσιμο ἀποτέλεσμα ποὺ συστηματοποιεῖ τὶς γνώσεις μας καὶ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει βοήθημα γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς ἱστορικοὺς ἀλλὰ καὶ ἀφορμὴ γιὰ περαιτέρω ἐπεξεργασίες.

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τῶν σημείων καμπῆς, δηλαδὴ τῶν ἐναλλασσόμενων περιόδων (ἐτῶν) ἑξάρσης (αἰχμῆς) καὶ ὕφεσης στὶς διακυμάνσεις τῆς οἰκονομίας, στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Τὰ σημεία αὐτὰ ἐντοπίζονται καταρχὴν μετὰ βάση τὴ συνδυασμένη παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς δύο μεγεθῶν: τῶν χρονοσειρῶν «Καθυστερήσεις προεξοφλήσεων» καὶ «Κίνηση μεταλλικοῦ» τῆς Ε.Τ.Ε. («ἀποπληθωρισμένων» μετὰ βάση τὴν ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ), ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀντανάκλουν μετὰ πιστότητα τὶς κυμάνσεις τῆς οἰκονομίας. Στὴ συνέχεια ἐλέγχεται ἡ ὑπόθεση τοῦ ἐξωγενοῦς χαρακτῆρα τῶν διακυμάνσεων, σὲ δύο στάδια: πρῶτα ἀντιπαραβάλλονται τὰ παραπάνω σημεία ὕφεσης τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἐντοπίστηκαν, μετὰ τὰ σημεία ὕφεσης στὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ἀπὸ ὅπου διαπιστώνεται ἡ ἐξάρτηση τῆς πρώτης ἀπὸ τὸ δεύτερο, καὶ ἔπειτα ἀντιπαραβάλλονται τὰ σημεία ὕφεσης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου μετὰ τὰ σημεία ὕφεσης στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας (βιομηχανικὴ παραγωγή καὶ εἰσαγωγές). Τὸ συμπέρασμα εἶναι «ἓνας εὐκρινὴς μηχανισμὸς μεταφορᾶς μεταβολῶν στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας» (σ. 85).

Τὰ ἐπόμενα βήματα συνιστοῦν ἀπόπειρα ἀναζήτησης συσχετισμῶν καὶ αἰτιωδῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες συνιστώσες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἔτσι, ἐξετάζεται ἡ συμπεριφορὰ ὁρισμένων δημοσιονομικῶν, νομισματικῶν καὶ τραπεζικῶν μεγεθῶν (κρατικὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα, δημόσιος δανεισμὸς ἀπὸ Ε.Τ.Ε., κυκλοφορία τραπεζογραμματίων Ε.Τ.Ε., καταθέσεις καὶ χορηγήσεις Ε.Τ.Ε.)

και ο βαθμός συγχρονισμού τους με τα σημεία καμπής της οικονομικής δραστηριότητας. Αποφεύγοντας συστηματικά να διατυπώσει «όλοκληρωμένους συλλογισμούς αίτιακων εξαρτήσεων» (σ. 97), ο μελετητής ελέγχει καταρχήν με τόν τρόπο αυτόν την πιστότητα των σημείων καμπής της οικονομίας που είχε εντοπίσει, ή οποία αποδεικνύεται ύψηλή, αφού διαπιστώνεται αρκετά καλός βαθμός συγχρονισμού όλων των εξεταζόμενων χρονοσειρών, ανάλογα και με τις εκάστοτε υποθέσεις και προσδοκίες, τουλάχιστον με τα σημεία ύφεσης της οικονομικής δραστηριότητας. Και στα μὲν δημοσιονομικά μεγέθη παρατηρείται ύψηλη ευαισθησία απέναντι στην οικονομική δραστηριότητα: τα σημεία ύφεσης στα κρατικά έσοδα και έξοδα, αλλά και στο δημόσιο δανεισμό από την Ε.Τ.Ε., πάντοτε συγχρονίζονται ή ακολουθούν τα σημεία ύφεσης της οικονομίας, με δύο εξαιρέσεις σὲ ὅλες τις περιπτώσεις, την ύφεση τοῦ 1875 και τοῦ 1883. Ἀντίθετα, τόσο ὅσον ἀφορᾷ τὴν κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων, ὅσο και τὴν κίνηση τῶν χορηγήσεων και καταθέσεων τῆς Ἐθνικῆς, δὲν «ἐξάγεται συγκεκριμένο πρότυπο συμπεριφορᾶς» (σ. 108, ειδικότερα γιὰ τὰ τραπεζογραμματία), ἀφοῦ σὲ ὅλες τις περιπτώσεις τὰ σημεία καμπῆς τους ἄλλοτε προηγούνται, ἄλλοτε συγχρονίζονται και ἄλλοτε ἔπονται τῶν σημείων ύφεσης τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας. Διαπιστώνεται ὡστόσο ὁ καλὸς συγχρονισμὸς τῶν τραπεζικῶν μεγεθῶν μεταξύ τους, πρᾶγμα ἀναμενόμενο (οἱ χορηγήσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ τις καταθέσεις, ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων ἀπὸ τις προεξοφλήσεις, κ.λπ.), καθὼς και ἡ ἄλυσίδα τῶν ἀντιδράσεων ποὺ συνδέει συχνὰ τις χορηγήσεις τῆς τράπεζας με τὴν οικονομικὴ δραστηριότητα (δύο διαδοχικὰ σημεία καμπῆς στὶς χορηγήσεις «περιβάλλουν» ἓνα σημεῖο καμπῆς στὴν οικονομικὴ δραστηριότητα). Ὁ Πετράκης σημειώνει τελικὰ ὅτι ὁ συσχετισμὸς οικονομικῆς δραστηριότητας και τραπεζικῶν χορηγήσεων και καταθέσεων «δείχνει ἀρκετὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς χρονοσειρὲς οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὸ ὑπόβαθρο αἰτιωδῶν συσχετίσεων» (σ. 124), φαίνεται ὅμως ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὑποθέσεων ποὺ διατυπώνει ὅτι οἱ συσχετίσεις αὐτὲς σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς κάθε ὑφεσης.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο ἐξετάζεται συγκριτικὰ ἡ συμπεριφορὰ ὀρισμένων τραπεζικῶν μεγεθῶν (καταθέσεις, προεξοφλήσεις και δανειακὲς χορηγήσεις) στὴν Ἀθήνα και στὰ ὑποκαταστήματα (Πάτρας, Σύρου και Χαλκίδας γιὰ τις καταθέσεις, στὰ ἴδια και ἐπιπλέον Λαμίας και στὸ σύνολο τῶν ὑποκαταστημάτων γιὰ τις προεξοφλήσεις και χορηγήσεις), ἀντιπαραβάλλοντας πάντα τὰ ἀντίστοιχα σημεία ὑφεσης. Σὲ ὅλες τις περιπτώσεις διαπιστώνεται σημαντικὸς βαθμὸς συγχρονισμού. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν καταθέσεων ὑποδεικνύει ροὴ ἐπιπτώσεων ἀπὸ τὴν περιφέρεια πρὸς τὴν Ἀθήνα· ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν προεξοφλήσεων συνάγεται ἡ ὑπαρξὴ «κεντρικῆς διαχείρισης τῆς πολιτικῆς χορηγήσεων» ἀπὸ πλευρᾶς Ε.Τ.Ε. καθὼς και «ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀγορᾶς στὴν ὁποία τὰ μηνύματα περνοῦσαν με ἀρκετὴ συνέπεια ἀπὸ τὸ ἓνα [...] κέντρο στὸ ἄλλο»

(σ. 145)· καὶ τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὶς δανειακὲς χορηγήσεις, διαπιστώνεται ὅτι ἡ ὕφεση στὰ ὑποκαταστήματα δὲν ἐπηρεάζει πάντοτε τὶς χορηγήσεις στὴν Ἀθήνα.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, τὸ διάβημα δὲν ἀποσκοπεῖ στὴ συγκρότηση ὁλοκληρωμένου μοντέλου γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας τὸν 19ο αἰώνα, κάτι ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Πετράκης θεωρεῖ ἀδύνατο, δεδομένης τῆς ἐλλείψης βασικῶν σειρῶν σχετικῶν μὲ τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανάλωση. Ἐπιχειρεῖ μὲν ὅσο τὸ δυνατόν ἀκριβέστερη καταγραφή τῶν κυμάνσεων τῆς οἰκονομίας, ὅπως αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὰ διαθέσιμα μεγέθη, καὶ νομίζω πὼς σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν πετυχαίνει: τὰ σημεῖα ὕφεσης καὶ αἰχμῆς ποὺ καταγράφονται συμπίπτουν ἀρκετὰ καλὰ μὲ ὅσα ἔχει ὑποδείξει ὡς τώρα ἡ ἐμπειρική παρατήρηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Πολλὰ θὰ εἶχε ἐνδεχομένως νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ ὀρισμένα «συστηματικὰ σφάλματα» στὰ ὁποῖα μοιραῖα ὁδηγοῦν οἱ μονομέρειες τῶν διαθέσιμων στοιχείων (οἱ καθυστερήσεις στὴν εἴσπραξη τῶν προεξοφλήσεων ὅπωςδήποτε καταγράφουν καλύτερα τὶς ἐμπορικὲς ἐξάρσεις καὶ κρίσεις), καὶ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα θὰ μπορούσε νὰ ἐπέμβει διορθωτικὰ στὶς προτεινόμενες χρονολογίες, ἢ νὰ διαφοροποιήσῃ τὰ σημεῖα καμπῆς ἀνάλογα μὲ τοὺς ἐπιμέρους τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Οἱ ἀποκλίσεις ὅμως εἶναι σὲ κάθε περίπτωση ἀσήμαντες, κι ἔτσι παραμένει τὸ σημαντικὸ ὄφελος ὅτι βασικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀριθμῶν (τὰ σημεῖα καμπῆς, ἡ σημασία τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ ἐνιαία γιὰ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο στρατηγικὴ τῆς τράπεζας, κ.λπ.) ἔρχονται νὰ συστηματοποιήσουν καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἐμπειρική παρατήρηση. Μὲ ἄλλα λόγια, ὑπάρχει ἕδαφος γιὰ γόνιμο διάλογο ἀνάμεσα στὴν οἰκονομετρία καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα.

Ἐν ὅψει τοῦ διαλόγου αὐτοῦ, ἓνας ἀπαιτητικὸς ἀναγνώστης θὰ ἐπιθυμοῦσε περισσότερὴ ἀνάλυση τῶν τεχνικῶν ἐπεξεργασίας ποὺ ἔχουν ἐφαρμοστεῖ. Διότι, ἐνῶ παρουσιάζονται στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου, μὲ εὐκρινὴ τρόπο, οἱ τεχνικὲς ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνήθως, δὲν ἀποσαφηνίζεται τελικὰ ποιὲς ἀκριβῶς ἐπιλογὲς ἔχουν γίνῃ (παλινδρόμηση ἢ κινητοὶ μέσοι ὄροι; καὶ ἂν τὸ δεύτερο, μὲ ποιά περίοδο; ἔχουν «ἐξομαλυνθεῖ» οἱ ἀπότομες αὐξήσεις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὶς προσαρτήσεις νέων ἐδαφῶν; καὶ ἂν ναί, ποιὲς εἶναι οἱ συνέπειες;). Ἄν ἔγιναν, πράγμα πιθανόν, κάποιες δοκιμές, θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ παρουσιαστοῦν: αὐτὲς ὑποκρύπτουν, στὴν πραγματικότητα, τὸν παλινδρομικὸν διάλογο ἀνάμεσα στὴν ἐμπειρική παρατήρηση καὶ τὴ θεωρία.

Τὰ παραπάνω μὲ ὁδηγοῦν σὲ ἓνα γενικότερο πρόβλημα: τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τροφοδοτεῖται ἡ οἰκονομετρικὴ προσέγγιση ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία. Ἡ προσέγγιση τοῦ Π. Πετράκη ἀναδεικνύει κάποια στατικότητα: ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία δηλαδὴ ἀντιμετωπίζεται ὡς σύνολο μὲ ἐνιαῖα περίπου χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ 1840 ὠς τὸ 1913. Βεβαίως, τὸ κύριο ζητούμενο, τὰ σημεῖα καμπῆς, προσεγγίζεται μὲ τρόπους ποὺ, ὅπως λέει ὁ μελετητής, «δὲν προ-

υποθέτουν τίποτα ως πρὸς τὸ πρότυπο γέννησής τους» (σ. 16). Ὡστόσο, δημιουργεῖ κάποια ἀνησυχία τὸ γεγονός ὅτι, εἰδικότερα στὶς ἀναλυτικότερες ἐπεξεργασίες καὶ ἀπόπειρες συσχετίσεων, δὲν διαφαίνεται πουθενά, ἔστω καὶ ὡς ὑπόθεση, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθοῦν διαφοροποιήσεις μέσα στὸν χρόνο στοὺς μηχανισμοὺς δημιουργίας τῶν ἐξάρσεων καὶ τῶν κρίσεων. Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω, ἔτσι πρὸχειρα, πῶς θὰ μποροῦσε νὰ «ρωτήσῃ» κανεὶς μὲ ἄλλο τρόπο τοὺς ἀριθμούς, ἐφόσον εἶχε τέτοιες ἀνάγκες. Ὑποψιάζομαι, ὅμως, ὅτι ἡ ἐντύπωση αὐτῆς τῆς στατικότητος δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάποιες ἀξιωματικές προτάσεις ποὺ ἐπιχειροῦν στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου νὰ δώσουν τὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας τοῦ 19ου αἰώνα.

Πρόκειται γιὰ ἓνα πλαίσιο γενικὰ ἀρνητικό, τὸ πλαίσιο, θὰ ἔλεγα, μιᾶς συνολικῆς ἀποτυχίας καὶ ἀναποτελεσματικότητος. Ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία τοῦ 19ου αἰώνα, λέγεται, «εἶχε σαφῶς προκαπιταλιστικὸ χαρακτήρα» (σ. 11, 96)· τὸ πλεόνασμά της «ἐπενδύθηκε στὸν τριτογενὴ τομέα ἢ στὶς καλλιέργειες ἢ χρησιμοποιήθηκε ἀντιπαραγωγικὰ σὲ κερδοσκοπία, ἀποθησαύριση καὶ ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση» (σ. 38)· ἡ Ἀθήνα ἦταν μιὰ ἀντιπαραγωγικὴ πόλη καὶ οἱ κάτοικοί της «ζοῦν παρασιτικά» (σ. 137)· καὶ ἄλλα πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Πιστεύω ὅτι οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀπηχοῦν παλαιότερες ἀπόψεις τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας, ποὺ κινδυνεύουν νὰ γίνουν στερεότυπα καὶ ποὺ σήμερα πιά εἴμαστε σὲ θέση νὰ διορθώσουμε. Ὁ καπιταλισμὸς δὲν γεννήθηκε μὲ τὴ βιομηχανία καὶ ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία βρίσκεται στὴν τροχιά τοῦ ἐμπορικοῦ καπιταλισμοῦ ἀρκετὰ νωρίς, καὶ μάλιστα μὲ ἀλματώδεις ρυθμοὺς ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἔσπασαν οἱ παλαιές, θεσμικοῦ τύπου, θηλιές μὲ τὴν ἱδρυση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Τὸ πλεόνασμά της μετατράπηκε καὶ σὲ νέες καλλιέργειες, καὶ σὲ νέες πόλεις, καὶ σὲ νέες ἐπιχειρήσεις, καὶ σὲ καράβια, καὶ σὲ τράπεζες, καὶ σὲ ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖες καὶ σὲ βιομηχανίες-βιοτεχνίες. Ἡ Ἀθήνα στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰώνα παράγει (χτίζει) ... τὸν ἑαυτὸ της καὶ ἐξελίσσεται σὲ σημαντικὸ κέντρο τῆς μικρῆς καταναλωτικῆς βιοτεχνίας. Ὅσο γιὰ τὴν «ἐπιδεικτικὴ κατανάλωση», τὰ λιγοστὰ ἀθηναϊκὰ μέγαρα μοιάζουν μὲ παράγκες μπροστὰ στὰ παλάτια ποὺ χτίστηκαν στὴν «καπιταλιστικὴ» Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα... Κάποιες δευτερεύουσες προτάσεις, ὅπως γιὰ τὴν ὑπερτροφία τοῦ δημόσιου τομέα καὶ τὴν «ἀντιπαραγωγικὴ χρῆση» τῶν κρατικῶν δανείων (σ. 45) ἐκκρεμεῖ πάντοτε νὰ ἐπαληθευθοῦν μὲ ἀκριβέστερες μετρήσεις.

Μὲ δυὸ λόγια, ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἄλλαξε σημαντικὰ στὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζεται στὴ μελέτη καὶ τὸ πῶς ἀποτυπώνονται οἱ ἀλλαγές αὐτὲς στὰ οἰκονομετρικὰ «καρδιογραφήματά» της παραμένει ἐρώτημα ἀνοιχτό. Εἶναι πάντως ἀνακουφιστικὸ τὸ ὅτι, ἂν οἱ προσεγγίσεις ἐνδεχομένως προσδιορίστηκαν ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀξιωματικὲς προτάσεις, τὸ ἴδιο τὸ διάβημα τοῦ Π. Πετράκη ὅπως καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης φαίνεται νὰ τὶς ὑπερβαίνουν. Γιατὶ, ὅσον ἀφορᾷ τὸ διάβημα, τί νόημα θὰ εἶχε νὰ συζητᾷ κανεὶς γιὰ τὶς καθυστε-

ρήσεις προεξοφλήσεων μιᾶς τράπεζας, ἓνα μέγεθος δηλαδή πού ἐξ ὀρισμοῦ ἀφορᾷ τὸν καπιταλιστικὸ «ὄροφο» τῆς οἰκονομίας, ἃν εἶχε νὰ κάνει μὲ οἰκονομία «σαφῶς προκαπιταλιστικοῦ χαρακτήρα»; Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀποτελέσματα, στὴν ἴδια προφανή ἀντίφαση μὲ τὸ γενικὸ πλαίσιο βρίσκεται καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι «ὁ οἰκονομικὸς χῶρος τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀξιόλογες δυνατότητες οἰκονομικῆς ἐπικοινωνίας» (σ. 170). Εὐτυχῶς, τὰ πορίσματα τῆς μελέτης διατηροῦν τὴν αὐτοτέλειά τους σὲ σχέση μὲ τὶς ἀρχικὲς παραδοχὲς καὶ ὁ μελετητὴς τὰ «διαβάζει» χωρὶς προκαταλήψεις.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Speros Vryonis, *The Turkish State and History. Clio meets the Grey Wolf*, Institute for Balkan Studies αρ. 237, Θεσσαλονίκη 1991, 131 σ.

Δεν θα ἦταν ἴσως υπερβολή νὰ ισχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι, τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες, ἡ συμπαθὴς Κλειώ υπῆρξε ἡ πλέον πολυπαθὴς, ἀλλὰ καὶ πολυέραςτος, μούσα. Πόλεμοι καὶ επαναστάσεις ἐγίναν στο ὄνομά της, ἐνέπνευσε πολιτικὲς προπαγάνδες καὶ τροφοδότησε προεκλογικὲς ἐκστρατείες, ἐγίνε κόμικ, λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, κινηματογραφικὸ ἔργο καὶ τηλεοπτικὴ σειρά, ἀπέκτησε ἀκαδημαϊκοὺς υπηρέτες καὶ ερασιτέχνες εραστές. Στις περισσότερες περιπέτειες ἐμπλέχτηκε, δίχως ἄλλο, ἐξαιτίας τῶν πολλῶν ερασιτεχνῶν φανατικῶν οπαδῶν της ἀλλὰ καὶ γιατί πολὺ συχνά κλήθηκε νὰ γίνεῖ θεραπαινίδα της πολιτικῆς.

Τὸ βιβλίο τοῦ Σπ. Βρυώνη «Τὸ Τουρκικὸ Κράτος καὶ ἡ Ἱστορία. Ἡ Κλειώ συναντᾷ τὸν Γκρίζο Λύκο» περιγράφει μὲ λεπτὴ εἰρωνεία καὶ μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ ὅπλα τοῦ επαγγελματία ἱστορικοῦ κάποιες ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπέτειες της μούσας της ἱστορίας: δύο ἐπισκέψεις της στὴν Τουρκία —μία μὲ τὸν Κεμάλ καὶ μία μὲ τὸν Οἰζάλ— καὶ μία τρίτη ἐπίσκεψή της στὶς Ἡνωμένες Πολιτείες, ὅπου συγκεκριμένα συναντᾷ τὸν τούρκο πρέσβη. Οἱ ἐπισκέψεις αὐτὲς συνδέονται μὲ τὶς σχέσεις που ἀναπτύσσει ὁ «Γκρίζος Λύκος» μὲ τὴν Κλειώ ἢ, ἀλλιῶς, τὸ τουρκικὸ κράτος μὲ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1920-1930. Τότε, μετὰ τὴ διάλυση

